

Edward Szędzielorz

O CELOWOŚCI NAUCZANIA INTONACJI ROSYJSKIEJ W DZIESIĘCIOLETNIEJ SZKOLE ŚREDNIEJ

Za kilka lat powszechne nauczanie języka rosyjskiego odbywać się będzie w dziesięcioletniej szkole średniej^x. Reforma systemu kształcenia i wychowania implikuje szereg zjawisk dydaktycznych, w tym zagadnień związanych z procesem nauczania języka rosyjskiego. Reforma stworzyła dobrą okazję do podjęcia szerokiej dyskusji nad koncepcją nauczania języka rosyjskiego w szkole polskiej, umożliwiła opracowanie nowego programu nauczania, zachęciła do zrewidowania niektórych utartych sądów i opinii dotyczących szczegółowych zagadnień dydaktycznych. Jedno z owych zagadnień - problem celowości nauczania i uczenia się intonacji rosyjskiej, zwłaszcza na początku pierwszego etapu procesu dydaktycznego (kl. V), jest tematem niniejszego artykułu.

Nauce języka rosyjskiego w warunkach szkolnych towarzyszą ogólnie znane trudności, powodujące różnego rodzaju błędy językowe, a w rezultacie niezadowolającą efektywność nauczania. Poszukiwania sposobów optymalizacji procesu nauczania języka obcego są w istocie próbami opracowania technik, chwytów i zabiegów metodycznych, w maksymalnym stopniu ograniczających lub eliminujących trudności i związane z nimi błędy językowe. Nic dziwnego: stara maksyma dydaktyczna głosi, że lepiej zapobiegać błędom, nie do-

puszczać do ich popełniania, niż wykorzeniać złe nawyki.

Jednakże procesu opanowywania języka obcego nie można tak zaprogramować, by w ogóle uchronić ucznia przed błędami. Wiadomo, że ćwicząc intensywnie jedno zjawiska językowe, z konieczności rezygnujemy z doskonalenia (w tym samym czasie) innych. Słowem, zarówno w teorii, jak i w praktyce nauczania jesteśmy zmuszeni do ciągłego hierarchizowania potrzeb, ustalania kolejności w prezentowaniu i ćwiczeniu poszczególnych elementów systemu językowego.

Z obserwacji wynika, że troska nauczycieli o poprawność językową bardzo często w niewystarczającym stopniu dotyczy dbałości o poprawność foniczną, a zwłaszcza intonemacyjną. Wydaje się, że wielu nauczycieli opanowanie intonacji w owej hierarchii potrzeb sytuuje na dalekiej pozycji, a przy ocenie wypowiedzi bierze pod uwagę wyłącznie jej strukturę leksykalno-gramatyczną. Takie stanowisko wobec problemu poprawności językowej zajmują zwykle nauczyciele słabiej władający żywą mową rosyjską, ci, którym dbałość o foniczną stronę wypowiedzi przysparza wielu kłopotów. Wciąż jeszcze słyszy się opinię, że w realizacji ustaleń programowych na nauczanie intonacji rosyjskiej nie ma miejsca ani czasu, zwłaszcza w początkowym okresie nauczania języka, wobec natłoku jakoby istotniejszych problemów. Potrzeba nauczania intonacji dostrzegana bywa często dopiero na zaawansowanym etapie procesu dydaktycznego, głównie na studiach rusycystycznych.

Z całym przekonaniem należy stwierdzić, że lekceważenie problemu kształtowania poprawności intonemacyjnej, niedostrzeganie potrzeby praktycznej znajomości intonacji rosyjskiej w procesie komunikacji językowej zasadza się na nieporozumieniu lub niewiedzy. Celowość, a nawet konieczność nauczania i uczenia się intonacji w szkolnym kursie języka rosyjskiego umotywić można wieloma względami, z których tylko kilka najistotniejszych wzięto pod uwagę w dalszej części artykułu.

Przedmiotem rozważań jest uzasadnienie następującej tezy: praktyczne nauczanie intonacji, zwłaszcza w początkowym okresie kursu języka rosyjskiego w dziesięcioletniej szkole średniej (pierwsze miesiące nauki w kl. V), jest niezbędnym warunkiem optymalizacji procesu dydaktycznego.

Jedno z typowych nieporozumień wokół kwestii nauczania intonacji wiąże się z tradycyjnymi sądami o istocie i funkcjach intonacji zdaniowej języka rosyjskiego. W konwencjonalnych opisach systemu języka intonacja zdaniowa zwykle rozpatrywana jest wyłącznie w płaszczyźnie ekspresji, czynione są też próby opisu tego zjawiska z punktu widzenia realizacji poszczególnych typów konstrukcji syntaktycznych. Mówi się więc o intonacji charakterystycznej dla wyrażenia przeróżnych stanów emocjonalnych (radość, zadowolenie, gniew, zdziwienie, żal itp.) lub o intonacji zdań twierdzących, przeczących, różnego typu zdań pytających i in. (w myśl zasady, że każda konstrukcja syntaktyczna realizowana jest przy pomocy własnego typu intonacji). Takie pojmowanie intonacji świadczy o bardzo jednostronnym przedstawieniu tego zjawiska, opiera się bowiem tylko na jego percepcji¹.

Istota intonacji jest inna, co wykazały słuchowo-instrumentalne badania ciągów fonicznych języka rosyjskiego. Z badań wynika, że intonacja zdaniowa tworzy swoisty system, w którym jedne i te same typy intonacji (konstrukcje intonacyjne) stosowane są w różnego rodzaju wypowiedzeniach (konstrukcjach syntaktycznych) lub ich częściach (syntagmach). Ilość owych konstrukcji intonacyjnych jest ograniczona do kilku podstawowych typów, jeśli pominąć nierelevantne w komunikacji językowej indywidualne warianty realizacji poszczególnych konstrukcji. Ponadto badania dowiodły, że w języku rosyjskim intonacja pełni różne funkcje, spośród których na szczególną uwagę z komunikatywnego punktu widzenia zasługuje funkcja semantycznego różnicowania

wypowiedzeń (intonacja decyduje wówczas o sensie lub odcieniach znaczeniowych wypowiedzi)².

Typowym nieporozumieniem jest również podważanie zasady głoszącej, iż "im lepiej się samemu wymawia, tym lepiej się też rozumie mówiącego swym ojczystym językiem cudzoziemca"³. Pod pojęciem wymowy należy rozumieć nie tylko artykulację, lecz również intonację, która ma poważny udział w tworzeniu fizycznej strony wypowiedzi. Od niej, czyli od feni językowej, w dużym stopniu zależy efektywność procesu ustnego porozumiewania się. Oznacza to, że istnieje obiektywna konieczność poznania i przestrzegania szeregu norm fonicznych, w tym norm intonemacyjnych.

Nietrudno zaobserwować, jak różnego rodzaju odchylenia od powszechnie obowiązujących w języku rosyjskim prawidłowości intonemacyjnych sprawiają, że mówiący tym językiem Polak z trudem porozumiewa się z Rosjaninem. Dzieje się tak nawet wtedy, gdy jego (Polaka) wypowiedzi cechuje zadowalająca poprawność leksykalno-gramatyczna oraz artykulacyjna i akcentuacyjna. Niektórzy specjaliści tłumaczą to zjawisko w następujący sposób:

"... błędy intonemacyjne, popełniane w mowie potocznej, odbywającej się w szybkim tempie, bardziej przeszkadzają w zrozumieniu informacji aniżeli błędy fonemacyjne lub gramatyczne"⁴.

Uczestnik ustnej komunikacji w języku obcym musi być dobrze przygotowany do pełnienia roli odbiorcy mowy. Wiadomo, jak trudna to umiejętność, tym trudniejsza, gdy nadawcą jest rodzimy użytkownik języka (native speaker). Kłopoty naszych uczniów związane z percepcją komunikatów ustnych, przekazywanych w naturalnym dla mowy rosyjskiej tempie, są tego najlepszym dowodem. Aby trudności te zmniejszyć, wystarczy zwolnić tempo mowy. Ów sztuczny dla naturalnej komunikacji językowej zabieg powoduje szereg dalszych zmian w apercpcji. Niektóre z nich, na przykład zmiany w sile redukcji samogłosek nie akcentowanych, rów-

niez mogą ułatwić (zwłaszcza uczniowi polskiemu) odbiór mowy.

Wspomniane komplikacje w percepcji komunikatów ustnych powodowane są oczywiście nie tylko szybkim tempem mowy. Notabene, zdaniem wielu radzieckich fonetyków, tempo mowy jest komponentem intonacji zdaniowej. Przyczyną trudności może być po prostu niewiedza przejawiająca się w przypisywaniu rosyjskiej intonacji polskich znaczeń, tj. w "odczytywaniu" intonacji rosyjskiej przez pryzmat semantyczny intonacji języka ojczystego.

Oto przykład. Rosyjskie wypowiedzenia typu *Запройте дверь! Откройте окно!*, realizowane przy pomocy trzeciej konstrukcji intonacyjnej (IK-3), mogą być błędnie przez Polaka percypowane, nie jako prośba, lecz jako polecenie-rozkaz lub pytanie. W pierwszym przypadku w błąd wprowadzić mogą środki gramatyczne (tryb rozkazujący), w drugim - charakterystyczne dla IK-3 wzniesienie podstawowego tonu mowy w centrum konstrukcji, sugerujące nie znającemu intonacji rosyjskiej Polakowi, że słyszy pytanie. W języku polskim intonacja rosnąca (wzniesienie podstawowego tonu mowy) utożsamiana jest z wyrażeniem pytania (intonacją pytajną)⁵. Podkreślić trzeba raz jeszcze, że źródłem tego typu błędów w ustnej percepcji języka jest niewiedza, a nie interferencja⁶.

Z dotychczasowych rozważań wynika, że dobra znajomość intonacji w znacznym stopniu ułatwia sprawny przebieg ustnej komunikacji językowej. Znaczenia intonacji nie należy jednak ograniczać tylko do jej roli w procesie mówienia i rozumienia mowy ze słuchu. Poprawność intonacyjna jest istotna również w innych rodzajach działalności komunikatywnej.

Mamy tu na uwadze czytanie ciche i pisanie. Procesowi czytania cichego, odbywającego się wprawdzie bez udziału głosu, towarzyszy mowa wewnętrzna, która przebiega przy

udziale (wewnętrznej) fonii. Ten swoisty rodzaj mowy ściśle związany jest także z procesem pisania. Mowa wewnętrzna nie tylko towarzyszy procesowi pisania, lecz do pewnego stopnia nawet nim steruje: to, co zaszyfrowujemy napisać, zwykle najpierw wymawiamy po cichu, w myślach. Mowa wewnętrzna, gdy cechuje ją poprawność foniczna, a więc również intonemetyczna, może w naturalny sposób proces czytania cichego i pisania usprawnić, w przeciwnym wypadku - obydwu procesom przeszkadzać, utrudniać je, co w konsekwencji powoduje na przykład hamowanie tempa czytania, przeróżne błędy w apercpepcji czytanego tekstu lub błędy w pisaniu.

Wydaje się, że przytoczone wyżej argumenty uzasadniają tezę o celowości nauczania intonacji w ramach szkolnego kursu języka rosyjskiego. O potrzebie znajomości intonacji w działalności komunikatywnej przekonani są autorzy opracowanego do wstępnych wdrożeń nowego programu nauczania języka rosyjskiego w dziesięcioletniej szkole średniej. W uwagach o realizacji programu czytamy, że "dla odbioru lub przekazu informacji trzeba umieć posługiwać się elementami fonetycznymi, morfosyntaktycznymi i semantycznymi"⁷. W zakresie fonetyki autorzy programu włączają również intonację, o czym świadczą treści nauczania. W podrzdziale "Wymowa i pisownia (dla całego kursu nauki)" materiał intonacyjny znajduje następujące odzwierciedlenie:

"W zakresie intonacji program przewiduje opanowanie melodyki charakterystycznej dla zdania oznajmującego i pytającego (pełnego z zaimkiem pytającym i bez niego oraz niepełnego) z uwzględnieniem roli akcentu zdaniowego jako nośnika informacji"⁸.

Stanowiako autorów projektu nowego programu wobec kwestii intonacji jest logicznym następstwem komunikatywnych celów nauczania języka rosyjskiego w dziesięcioletniej szkole średniej, celów wynikających ze społecznych potrzeb komunikacji językowej w dobie upowszechniania się bezpośrednich kontaktów między ludźmi różnych narodowości. Należy oczekiwać, że konkretyzacja postulatów programu nauczania

nia w nowych podręcznikach języka rosyjskiego przejawia się w odpowiednim materiale językowym, który umożliwi uczniom opanowanie intonacji. Chodzi zarówno o wystarczającą ilość specjalnych ćwiczeń intonacyjnych, jak i zwięzłych komentarzy zawierających najistotniejsze informacje teoretyczne.

Uwagi o realizacji nauczania intonacji rosyjskiej wykraczają poza ramy niniejszych rozważań⁹, należy jednak podkreślić, że powinien to być proces, który zachęcałby uczniów do uświadamiania sobie brzmienia i semantyki intonacji zdaniowej, a także różnic i podobieństw między językiem rosyjskim a polskim. Refleksja w wielu wypadkach uchroni uczniów przed popełnieniem błędów, zwłaszcza interferencyjnych. Nieuzasadnione są obawy, wyrażane na przykład przez zwolenników metody audiolingwalnej, że refleksja przeszkadza w procesie automatyzowania nawyków.

Z powyższych stwierdzeń wynika, że najstosowniejszym momentem do ukształtowania podstawowych nawyków intonacyjnych jest początkowy okres nauki języka. W dziesięcioletniej szkole średniej nauczanie intonacji rosyjskiej należałoby zatem rozpocząć już w pierwszych miesiącach nauki w kl. V. Im wcześniej uczący się będą mieli okazję do opanowania poprawnej intonacji, tym mniej wysiłku będzie musiał włożyć nauczyciel w zwalczanie błędnych nawyków. Liczne eksperymenty dydaktyczne i praktyka doświadczonych nauczycieli dowodzi, że niewspółmiernie korzystniej (co nie zawsze znaczy: łatwiej) jest zapobiegać błędom językowym niż walczyć z błędami już utrwalonymi.

Do argumentów przemawiających za celowością nauczania intonacji już w kl. V dołączyć należałoby jeszcze jeden. Badania mechanizmów procesu uczenia się języka ojczystego i obcego wykazały, że mniej więcej przed 15 rokiem życia następuje ostateczne zautomatyzowanie nawyków fonicznych w języku ojczystym. Fizjologiczna możliwość wytwarzania nowej substancji fonicznej od tej pory zaczyna maleć. Z bie-

giem czasu uczący się języka obcego coraz częściej przyporządkowuje nowe zjawiska foniczne zjawiskom znanym z języka ojczystego. Innymi słowy, po 15 roku życia krzywa przyswajania sobie języka obcego w zakresie systemu fonologicznego systematycznie opada. Tak więc podstawowe nawyki foniczne ukształtować należałoby wcześniej¹⁰.

Projekt nowego programu nauczania stwarza taką możliwość. Materiał fonetyczny, w tym także intonacyjny, zdaniem autorów projektu, "powinien być (...) przyswojony przez ucznia w pierwszym roku nauczania, a w dalszych latach nauki ciągle doskonalony w związku z wprowadzaniem nowego materiału leksykalnego i morfosyntaktycznego"¹¹. W innym miejscu uwag o realizacji procesu dydaktycznego¹² znajdujemy zalecenie, by systematyczną pracę nad wymową, akcentem i intonacją zapoczątkować już w okresie ustnym nauki języka rosyjskiego w kl. V.

Jest sprawą oczywistą, że o słuszności owych postulatów muszą być przekonani przede wszystkim nauczyciele. Praktyka dowodzi, że ci spośród nauczycieli, którzy sprawnie władają mową rosyjską, na ogół nie negują celowości nauczania intonacji.

A. Szulc, uzasadniając znaczenie poprawnej wymowy w procesie komunikacji językowej, pisze:

"Należy więc zapytać, czy nawykowe, a nie tylko teoretyczne, opanowanie doskonałej wymowy obcego języka jest naprawdę tak bardzo potrzebne i czy opłaci się wysiłek (a jest to wysiłek niemały) w to włożony. Odpowiedź na to pytanie jest jednoznaczna: wysiłek ten jest naprawdę konieczny, jeżeli chcemy w przyszłości posługiwać się językiem obcym w sposób naturalny i, co najważniejsze, bez jakże męczącego i utrudniającego porozumienie mówienia z obcym akcentem"¹³.

Ostatnim wreszcie uzasadnieniem celowości nauczania intonacji w szkolnym kursie języka rosyjskiego niech będzie argument natury motywacyjnej. W. Marton, charakteryzując warunki i sytuację nauczania języków obcych we współczesnej

polskiej szkole średniej, stwierdza między innymi, że uczniowie są słabo motywowani, w związku z czym "wzrost motywacji powinien wynikać z zainteresowania samym procesem nauczania oraz z osiągnięcia pomyślnych rezultatów w uczeniu się"¹⁴. Właściwie realizowany proces nauczania intonacji rosyjskiej, powodujący zauważalne dla uczącego się korzystne zmiany w opanowaniu języka, może być jednym z istotnych czynników, od których zależy ów postulowany wzrost motywacji. Świadczą o tym trwające od pewnego czasu próby nauczania intonacji rosyjskiej w niektórych szkołach podstawowych i średnich.

PRZYPISY

^xArtykuł został złożony do druku w 1978 r. Podjęta w trzy lata później decyzja o rezygnacji z przeprowadzenia reformy strukturalnej polskiego szkolnictwa w niczym nie zdezaktualizowała zawartych w artykule postulatów (red.).

¹ Zainteresowanych tym tematem odsyłam do mojego artykułu: Pojęcie intonacji zdaniowej w językoznawstwie rosyjskim i radzieckim, "Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie", z. 49. Prace rusycystyczne IV, Kraków 1973.

² Patrz prace J.A. Bryzgunowej, a zwłaszcza: Praktyczeskaja fonetika i intonacija russkogo jazyka. Posobije dla priepodawatielej, zanimajuszczichsia s inostrancami, Moskwa 1963 oraz III wydanie podręcznika Zwuki i intonacija russkoj rieczii, Moskwa 1977.

³ A. Szulc, Praktyczna fonetyka i fonologia języka niemieckiego, Warszawa 1974, s. 15-16.

⁴ I. Balogh, Analiza muzyczna przy nauczaniu intonacji rosyjskiej (w:) Podstawy naukowe nauczania języka rosyjskiego, pod red. S. Siatkowskiego, Warszawa 1972, s. 70. Por. też: B.A. Jankowski, Nauka języka obcego. Spojrzenie psychologa, Warszawa 1973, s. 282.

⁵ Patrz hasło "intonacja zdaniowa" (w:) Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, Słownik terminologii językoznawczej, Warszawa 1970, s. 258.

⁶ Por. T. Wójcik, Błędy interferencji i nieznanomości (w:) Język rosyjski w szkole, pod red. M. Olechnowicza, K. Bajora, A. Kmity, Warszawa 1977.

⁷ Program nauczania dziesięcioletniej szkoły średniej (projekt). Część II. Język rosyjski, Warszawa 1977, s. 229.

⁸ Tamże, s. 198.

⁹ O ogólnych założeniach pracy nad intonacją rosyjską w kl. V szkoły podstawowej patrz: E. Szędzielorz, *Rabota po intonacyi na naczalnom etapie obuczenia russkomu jazyku w polskoj szkole (w:) Trietij Kongriess MAPRJAŁ (Tiezi-sy dokładow i soobszczenij)*, Warszawa 1976, s. 548-549.

¹⁰ Patrz L. Zabrocki, *Językoznawcze podstawy metodyki nauczania języków obcych*, Warszawa 1966, s. 51-60.

¹¹ Program nauczania..., s. 230.

¹² Tamże, s. 231.

¹³ A. Szulc, tamże, s. 16.

¹⁴ W. Marton, *Dydaktyka języka obcego w szkole średniej jako maksymalizacja uczenia się ze zrozumieniem*, Poznań 1974, s. 5.

Эдвард Шендзелёж

К ВОПРОСУ О ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ ИНТОНАЦИИ В ДЕСЯТИЛЕТНЕЙ СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

В статье рассматриваются факторы, говорящие в пользу целесообразности практического обучения интонации русского языка. Приводятся важнейшие аргументы лингвистического и психолингвистического характера, подчеркивается существенная роль семантической функции русской интонации и языковой коммуникации.

Автор статьи пытается доказать, что сознательную выработку интонационных навыков и умений следует начать еще в пятом классе десятилетней школы. Это необходимое условие повышения эффективности процесса обучения живой русской речи.